

A Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei zsidóság történetéből

"Mi az ember hivatása?
Jót tenni, amíg van hatása,
hisz az ember Isten mása.."

(Részlet a Nagykállói Szent Egylet /Chevra Kadisha verses
prózában íródott alapító leveléből)

Szabolcs-Szatmár-Bereg megye csaknem 40.000 embert gyászol. Felnőtteket, gyermekeket, magatehetetlen öregeket. Iparosokat, kereskedőket, kétkezi munkásokat, orvosokat, mérnököket, tanítókat, akik a megye társadalmi-gazdasági életének megbecsült tagjai voltak. Honfitársainkat a 48-as honvédek unokáit, első világháborús hősokeket, második világháborús munkaszolgálatosokat, akik számára ez a föld volt a haza. Állnak a válogatón, várják

Mengele doktor intését, ami az azonnali halált, vagy a lassú pusztulást jelenti. Az anyjába kapaszkodó gyermek néma sikolya, a férjét kereső feleség rémült tekintete a krematóriumok füstjével együtt felszáll és eltakarja a Szent Egylet nemes gondolatait....

Az ötven évvel ezelőtti tragédia megyebeli történéseit kutatva visszaemlékezésekre és levéltári forrásokra támaszkodhatunk. A megye sajátos helyzetéből adódóan azonban a levéltári források rendkívül hiányosak. A trianoni, majd a párizsi béke után ismételten szétszabdalt régió ugyanis öt megyét (Szabolcs, Szatmár, Bereg, Ung, Ugocsa) érint. Iratanyaga három országban szóródott szét, Szlovákiába, Ukrajnába és Romániába, csak a töredéke maradt a határokon belül. Ez magyarázza, hogy a cigányság elhurcolására a visszaemlékezéseken kívül semmilyen hiteles adat nincs, és a zsidók deportálásának is szegényes a forrásanyaga.

A középkori Magyarországon a zsidók letelepítésének joga kezdetben királyi privilégium volt. De a tespedésben lévő kereskedelem fellendítésére a XVII. századtól kezdve egyre több földesúr is él ezzel a lehetőséggel. Gróf Károlyi Sándor 1724-ben Nagykárolyba és Erdődre telepít zsidókat ugyanebből a célból, és még rabbit is küld nekik Pozsonyból.. "Immár csak szaporodjanak - írja tisztartójának - én nem ellenzem".

A megye területén letelepedett zsidókról az első források a török kiűzése utáni időkből valók. 1698-ban Szatmár vármegyében hat árendás családot írtak össze, Ugocsában pedig négyet.

A zsidók letelepedésének első szakaszát a török kiűzésétől a Lengyelország felosztását /1772/ követő évekig számíthatjuk. Az összeírások a XVIII. század első feléig megyénként csupán néhány száz főt számlálnak. Beregben 1735-ben 235 lélek lakik, Szabolcsban 1746-ban 57 család kéri gróf Balassa Páltól, hogy ne emelje adóját. Szatmárban ugyancsak 1746-ban 346 fő él.

A bevándorlások első hulláma főleg Cseh és Morvaország irányából az azt követő évtizedekben tetőzik. Szatmár megyében 1787-re 2227 fővel nőtt a zsidók száma, ami negyvenegy év alatt több mint hatszoros növekedés, 1770-ben 236 család lakik itt, 1785-ben pedig 293.

A betelepések második szakasza 1785 és az 1840-es évek között történt. Az 1848-as összeírás nyilvánvalóvá teszi, hogy a legtöbben Galiciából jöttek. Mátészalkán külön városrészük volt a "lengyel zsidóknak". Nyíregyházán 1880-ban már 2.053 főt írnak össze.

Ezt a megyeszékhelyé válás utáni /1867/ gazdasági felvirágzás és az ezzel kapcsolatos belső migráció magyarázza.

Szabolcs megyében 1891-ben az összlakosság 8,6 %-a zsidó, 1920-ig növekszik a számuk /25.748/ majd 1944-ig fokozatosan csökken az összlakosság 10 %-ra:

Kisvárdán, Nagykállóban és Nyírbátoron kívül Büdszentmihályon, Nyírmadán, Mándokon, Tiszalökön, Demecserben, Ófehértón, Újfehértón Tiszabercelen, Baktalórántházán, Gáván és Nyírbogáton jöttek létre nagyobb létszámú zsidó közösségek. Szatmár megyében 1900-ban 21.118 lélek él, 1910-ben 20.172, majd Trianon után már csak 7.267 fő.

A Trianon előtti Szatmár megye legnépesebb hitközségei: Szinyérváralja, Vitka, Fehérgyarmat, Mátészalka, Csenger, Nagysomkút, Nagyecséd, Avasújváros, Gebe /Nyírkáta/, Hodász, Szaniszló, Nyírmeggyes. A századfordulótól Bereg megyében is csökken a zsidók száma.

1900-ban még 20.059 lélek él, már 1910-re lényeges csökkenés tapasztalható, /17.718/ az 1920 után megmaradt területeken pedig már csak 1.868 fő lakik.

Az első letelepedési hullámmal, a főleg cseh-morva és német területekről érkező zsidóság a megyeszékhelyeken kereskedelmi központokban és a kishemesi településeken koncentrálódott. Fő megélhetési forrásuk a földesúri haszonvételek bérlete, az iparűzés és a házaló kereskedelem. A zsidó iparosok olyan mesterségeket űztek, amelyek az adott területeken újaknak számítottak, így nem kellett félniük a céhekben tömörült iparosok ellenséges magatartásától.

Vallási szokásaikat itt is megtartva viszonylag rövid idő alatt kiépítették a hitélet intézményeit. Az egyik legrégebbi hitközség az akkori szabolcsi megyeszékhelyen, Nagykállóban volt. Itt született 1751-ben Taub Eizik Izsák, aki 1781-ben a megye főabbija lett.

Kivételes képességekkel megáldott férfiú volt, csodarabbiként vonult be a zsidó történelembe. Sírja ma is zarándokhely. Kisvárdán 1796-ban alakult meg a hitközség és 1844-ig a nagykállói rabbinátushoz tartozott. Szatmár megyében Nagykárolyban alakult ki az első hitközség, majd Szatmárnémetiben és Mátészalkán.

Az első hullámmal érkező betelepülők integrálódni igyekeztek a helyi társadalomba. Részben azért mert a birodalom gazdaságilag fejlettebb területeiről érkeztek és ilyen szemléletet hoztak magukkal, részben pedig egyfajta védekezésük miatt, hiszen 1840 előtt nem voltak törvényes garanciái a megtelepülésnek. Az itt élő népesség ezt a szándékot, ezt a magatartást megfelelő toleranciával fogadta.

Igy lehetséges az, hogy a Nyíregyházára betelepülők első csoportja közül 1895 után reverzálissal kötnek házasságot.

A város szabályrendeletei is messzemenőleg figyelembe veszik a betelepülők vallási sajátosságait. 1840-ben úgy határoznak, hogy az "izraelita kereskedők ünnepeiken és szombaton tartsák zárva boltjaikat, mert tűrhetetlen, hogy valamely vallásfelekezeti tagja vallástalanságot gyakoroljon!"

A befogadó szándék a későbbi évtizedekben is megmarad. Amikor 1865-ben megkezdődtek az előkészületek az országgyűlési és helyhatósági választásokra Nyíregyháza képviselőtestülete megelőzve a törvény megjelenését kilenc zsidó vállalkozót bevett a testületbe.

Ugyanakkor az antiszemita megnyilvánulásokra is találunk szomorú példákat már a legkorábbi időkből is. 1790-ben Nagykállóban eltűnt egy pásztorfiú, akiről az híresztelték, hogy vérét a zsidók áldozatul vették. A perben több halálos ítélet született, de szerencsére azok végrehajtása előtt a kalandvágyó, szülei elől bújkáló kamaszgyereket hazavitte egyik ismerőse a szomszéd faluból.

Levéltári forrásként a vármegye reagálását érdemes szó szerint idézni. "A vármegye minél jobb móddal verje ki a lakosok fejéből azon balvélekedést és taníttassa meg őket arra, hogy a gyilkosság a Mózes Törvénye és az Ó-testamentumbéli Törvények által, amelyeken a zsidó vallás leginkább fundáltatik, szinte úgy meg vagy tiltva, mint a keresztény vallások törvényei által, és következésképpen a gyilkosságot, ha netán abban egy vagy más

zsidó valamely babonaságból egyveledve, nagyobb jussal az egész zsidó nemzetnek tulajdonítani nem lehetne, mint egy vagy más keresztény által történt gyilkosság miatt az egész kereszténység gyűlöletbe vétetne!"

A történelmi megyék területére letelepedők második hulláma a birodalom gazdaságilag fejletlenebb részeiből, elsősorban Galiciából érkezett. Szigorú vallási szokásokat és gyakorlatot hoztak magukkal és hamarosan ellentétbe kerültek a már megtelepedettekkel. Az "ortodoxok" (ó-hitűek) és a "neológok" két irányzata 1868-ra arányosan is elkülönül egymástól. A "status-quo" egyikhez sem csatlakozik, mert a szétválás előtti állapotot kívánja megőrizni.

Észak-Kelet-Magyarországon elterjedt az ortodox irányzat sajátos változata a "Chaszid" is. Ez naiv, mitikus vallási felfogásnak mondható, amelyben nagy tisztelet övezi a szent embereket, a csodarabbikat. Nyíregyházán az 1920-as években a Bújtos utcán egy lakóházból átalakított zsinagógájuk is volt.

A vallási irányzatok megjelenése csak a megyeszékhelyen vezetett tényleges szétváláshoz. Itt megépültek az egyes irányzatok zsinagógái és egyéb rituális épületei is. 1880-ban avatták a status quo hitközség zsinagógáját, majd 1897-ben az ortodoxét, amit egy lakóházból alakítottak át. 1924-ben aztán ennek helyén új modern zsinagógát építenek. Ezenkívül mindkét hitközségnek volt iskolája, metszőhelye, húscsarnoka és külön temetője.

A megye többi településein, ha voltak is vetélkedő irányzatok, nem különültek el így. Közös zsinagógájuk, iskolájuk, fürdőjük, metszőhelyük, egyesületeik voltak. Így a zsidóság a helyi társadalomban egységes vallásként jelent meg.

A betelepülő zsidóság a megye gazdasági életében progresszív erőként jelenik meg. A földesúri haszonvételek árendásai rákényszerültek arra, hogy már a XVIII. századi nemesi birtokon kapitalista típusú gazdálkodást és kereskedelmet honosítsanak meg. Kiszolgáltattott helyzetükből adódóan a kereskedelemben, az iparban és a földművelésben a legracionálisabb eljárásokat, megoldásokat alkalmazták, ezzel mintegy megmutatva a fejlődés lehetőségeit és irányát.

Az 1770-es összeírás Szabolcs megye egyik járásában, a dadai járásban 75 zsidó családot talál. Közülük legtöbb /23 család/ a földművelésből él, a többiek kocsmárosok, sör és pálinkafőzők, kereskedők /házalók/, mészárosok, kézművesek, tanítók. Kisvárdán 1848-ban 723 zsidó él. A legtöbben, 64-en valamilyen mesterséget folytatnak, 30-an kereskednek, 26 kétkezi munkás van közöttük. 12 tanító, 3 haszonbérelő, 6 italmérő, 1 szénégető és 9 szolgáló.

Jól megfigyelhető, hogy a XIX. század második felében az emancipációs törvények lehetőségeit, valamint a kiegyezés utáni gazdasági fellendülést kihasználva megváltozik a foglalkozási struktúra is. 1869-ben Nyíregyházán 1.128 zsidó él, akiknek 54 %-a kereskedő. A mezőgazdasági konjunktúra idején a gabona- és terménykereskedelem szinte teljesen az ő kezükbe kerül. A kereskedelem és az ipar a XX. század első felében is a zsidók megélhetésének a fő forrása. 1938-ban 873 iparos és kereskedő élt Nyíregyházán, akiknek 40 %-a zsidó volt. Az arány a megye más városaiban is hasonló, Mátészalkán külön zsidó ipartestület is volt.

A XX. század elejére befolyásuk a megye gazdasági életére jelentősen megnő. Jelen vannak a helyi önkormányzatokban, ahol sokszor az ő érvelésükre, racionális magatartásukra van szükség ahhoz, hogy a konzervatív gondolkodást meghaladják.

Nyíregyházán a szociális alapítványok nagy része tőlük származik és a beilleszkedés tényét bizonyítja, hogy többségükben felekezeti kikötések nélkül tették azokat.

Mátészalkán Schwartz Mór gyártelepe 1888-ban villanyáramot szolgáltatott a városnak közvilágítási célokra - Budapestet is megelőzve!

A gazdasági életbe való részvétel arányában - a vallási irányzatok vetélkedése ellenére is - előrehalad az integráció. Klapka György tábornok leveleiben többször említi, hogy Nagykálló az egyik olyan megyeszékhely, ahonnan a zsidók tömegesen jelentkeztek nemzetőrnek, hogy megvédjék hazájukat. Közöttük harcolt Korányi Frigyes a később híressé vált orvos is, a tuberkulózis elleni küzdelem szervezője.

Az első világháború hősi halottai között 220 fő szabolcsi zsidót találunk.

Az értelmiségi körök, társaságok Nyíregyházán befogadták az un. úri zsidócsaládokat. Helyet kaptak a nőegyleteknek, a Kaszinónak, a Bessenyei Körnek a vezetőségében.

A viszonylag békés kép változását az 1882-1883-as tiszaezlári per mutatja. A vízbefulladt cselédlány, Solymosi Eszter halálesete rituális gyilkosságként került a közvélemény elé. A per idején idecsődült az antiszemita sajtó, még tüntetéseket is szervezett, ennek ellenére a vármegye és a megyeszékhely népére mégis bizonyos megfontolt nyugodtság volt a jellemző.

Az 1920-as évek elején, a lezajlott forradalmakra utaló megmozdulásokban, rendezvényeken, publikációkban, jelen volt az irrendenta, nacionalista eszmeiség is, de a közvélemény nem vált soha antiszemitává.

A 30-as évek végétől a zsidók jogait korlátozó úgynevezett "zsidótörvények" előrevetítették annak az árnyékát, hogy a revízióért súlyos árat kell majd fizetni a nemzetnek. 1944. március 19-én, Magyarország német megszállásával kezdetét vette a "végső megoldás, a zsidók gettózása, a cigányok és a nácibarát politikával szembenállók összeszedése.

A mai megye területén három gettó volt, Kisvárdán, Mátészalkán és Nyíregyházán. A nyíregyházi gettó lakóit később a zsúfoltság miatt kitelepítik Sima, Nyírjes és Harangod pusztákra, ezzel a gettók száma növekszik.

Ugyanakkor voltak olyan megyei települések is, ahonnan nem vitték a zsidókat a városi gettóba. A koncentrációs táborokba való szállítás előtt néhány nappal összeterelték őket a zsinagógába, vagy az iskolába és innen szállították a halálgyárakba. Ilyen volt Nyírmada, melynek a hitközségéhez tartozott Ór, Vaja, Jákó, Bakta, Rohod, Pusztadobos zsidósága. Április 19-én a zsinagógába terelték a szerencsétlen embereket, 23-án pedig elszállították Birkenauba. Nyíregyháza polgármestere Szohor Pál 1944. április 5-én rendeli el a sárga csillag viselését, április 11-én pedig a zsidó személyek összeírását, amelyet a korábbi kormányrendeletre megalakult zsidó tanács végez. A polgármester utasítására kijelölték a városi gettót, ami a mai Vasvári Pál utca, Dohány utca, Sarkantyú és Nyírfa út által határolt terület volt, beleértve az irodaház északi környékét, valamint a Síp és Egyház utcákat is.

Április 14-én megkezdik a város környékén lévő települések zsidóságának gettóba hurcolását. Harminchat faluból szedik össze hajnalban az embereket, akiknek 15 perc alatt kellett indulásra jelentkezni. A betegeket, öregeket, gyerekeket szekerekre rakták, a többiek erős csendőri felügyelettel mentek a szekerek után.

Seidl gestapó parancsnoknak az volt az elképzelése, hogy a zsidók a magukkal vett élelemből majd eltartják magukat. A gettóban azonban kiderült, hogy az élelem kevés és már az első napokban elviselhetetlen volt a zsúfoltság. A zsidótanács jelentéséből tudjuk, hogy például a Kossuth út 5. szám alatti házban 198 személyt zsúfoltak össze. Április 14-én már 3.010 személy volt a gettóban, április 24-én pedig megkezdődött a nyíregyházi zsidók gettóba zárása is. A létszám egy nap alatt többszörösére nő, április 25-én este már 9.850 nyíregyházi és 6.639 vidéki zsidó van nyíregyházi gettóban. Megkezdődnek a kihallgatások, vallatások az eldugott, vagy eltitkolt vagyontárgyakkal kapcsolatban. Dolgozik a puskatús és a csendőrnyomozók ökle. A vallatásokba belehal Németi Sándor a nyíregyházi ortodox hitközség elnöke is. Az elhagyott zsidó lakásokat kifosztják, az értéktárgyakat széthordják. A már korábban bezáratott zsidó üzletek, műhelyek "törvényes" megszerzéséért megindul a harc, kérvények sokasága érkezik az illetékes hivatalokhoz.

Ugyanakkor a keresztény érzelmű emberek többsége nem azonosul a mesterségesen keltett hisztériával és könnyes szemmel kíséri a gettóba szomszédait, barátait. Nyíregyházán a két evangélikus gimnázium tanári kara lehetetlennek tűnő feladatot vállalt. Elintézte, hogy gettóba zárt diákjait az érettségi idejére kiengedjék és vizsgázhassanak.

A járványveszély miatt április végén megindul a kitelepítés Nyírjes, Harangod és Sima pusztákra. A gettólakók érzik, hogy ez a pusztulás kezdete. Sokan nem bírják idegekkel a megpróbáltatásokat és öngyilkosok lesznek.

Az első halálvonat Auschwitz felé május 12-én indul a Nyírjes pusztán szenvedő zsidókkal. Egy vagonba 70-80 főt, férfit, nőt és gyereket zsúfolnak össze kevés kenyérrel és egy vödörrel a szükségletek elvégzésére. Május 18-án, 26-án és június 4-én újabb szerelvények indulnak a biztos halálba.

A nyíregyházi gettóból, ill. a három gyűjtőtáborból 17.580 személyt hurcoltak el, akik közül Nyíregyházára mintegy 1.500-an, a környékbeli falvakba ennél valamivel kevesebben tértek haza. A veszteség óriási arányú, a Nagykállóból elhurcolt 982 személyből mindössze húszan menekültek meg.

A kisvárdai gettózás április 8-án kezdődött. Hasonlóan a nyíregyházi eseményekhez, előbb a környező településekről szállították be a zsidókat. A gettó az akkori Horthy Miklós út baloldalán kezdődött, magába foglalta a Deák Ferenc utca és a Petőfi utca mindkét oldalát és a Mátyás király utca baloldalát is. Április 15-én beterelték ide a kisvárdai zsidókat is, így a létszám mintegy 7.000 fő volt. Május 29-én 31-én a meggyötört embereket vagonokba rakták és Auschwitzba szállították. Rosenwasser Joséf így emlékezik vissza a bevagonírozásra: "Először a Csillag utca és a Posta utca közötti részt deportálták. Váratlanul kapták a parancsot, hogy induljanak. Gyalogmenetben vitté őket a Kis-állomás felé és ott beterelték Schwartz fakereskedő udvarába. A vasúti sínek egész az ő raktáráig vezettek. A nagy udvarban már bent álltak a vagonok. Minden vagon előtt egy tábori csendőr állt gépfegyverrel. Kb. 40 csendőr vigyázott 3.500 emberre. Én, karomon a belső rendőrség szalagjával álltam ott, hogy nézzem mi is történik. Csak kenyeret adtak nekik. Sem vizet, sem vödröt a szükségletüknek.

Mátészalkán május 9-én kezdődött a zsidók gettóba zárása. Az embertelen körülmények és az embertelen bánásmód miatt június 5-ig, az utolsó transzport elindításáig 45 fő halt meg "természetes halállal" a gettó falain belül. A halotti anyakönyvekből tudjuk, hogy nemcsak a környező településekről, hanem távolabbi területekről, Észak-Erdélyből, Máramarosból, Beregből, Ugocsából és a Felvidékről is szállítottak ide zsidókat. Ez a magyarázata annak, hogy itt 16.287 fő zsúfolódott össze.

Az első szerelvények Kassát érintve május 19-én indultak a haláltáborok felé. Május 22-én, 29-én 31-én és június 5-én voltak ismét szállítások, egy-egy alkalommal több mint 3000 fővel.

Kiürült a szalkai gettó, elárvult a zsinagóga. Letépett ajtaján, kitört ablakain ki s bejárt a szél, hajtogatva a szétszórt szent könyvek lapjait. A templom falán 1.542 nevet olvashat az az emlékező tekintet, de közel tizenötezer embertársunknak még a nevét sem őrizte meg az utókor!

1939-ben Szabolcsban még 15 izraelita elemi népiskola volt 35 tanítóval. Csillogó szemű, tudásra éhes gyerekek tervezték, álmodták itt a boldog jövőt. Piciny lelkükben a reménység ezer sugarával fordultak a világ felé, mert azt hitték, hogy minden ember az Isten mása!

Dr. Nagy Ferenc